

PETAR SVAČIĆ I MJESTO NJEGOVE POGIBIJE

Vladimir Sokol

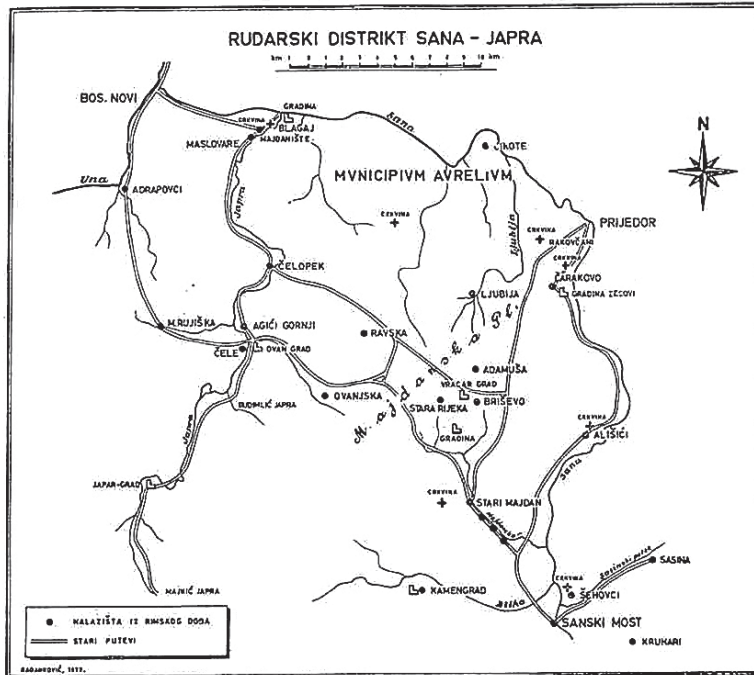
Povjesničar Lujo Margetić nedavno je u jednom svom tekstu pretpostavio da naziv Mezija u tituli mađarskog kralja Ladislava iz 1091. godine, koju je on samo jedamput koristio – ali s dva spomena u tekstu, ne znači područje današnje Srbije - rimske Mezije, gdje tada nema Mađara, već zapravo Medija od Medija provincija Anonima Ravenatskog. Dalje se napominje da je područje od Une, Kozare te niza starohrvatskih nekropola od Gomjenice kod Prijedora do Klačnica, Petoševaca, Mahovljana i Junuzovaca u dolini Vrbasa između Panonije i Dinarida, u predrimsko i rimsko doba pripadalo velikoj autohtonoj grupaciji Mezeja, sa središtima oko Sanskog Mosta i Ključa te dalje do Plive i Vrbasa, koja je bila po snazi populacije i kasnijem rimskodobnom broju teritorijalnih dekurijskih odmah do Delmata. Njihova zemlja - i šire od nje - bi dakle mogla biti Mezija, kao što je zemlja Delmata - i šire od njih – Dalmacija, jer je korištenje antičkih pojmova u ranom srednjem vijeku za hrvatska područja, umjesto tadašnjih suvremenih, poznato u brojnim primjerima. Za područje Mezeja iznosi se postojanje povijesno dobro poznatih, pa do današnjih dana, velikih rudišta željeza, koja su u svim razdobljima predstavljala jaku ekonomsku moć, što sa sobom nosi i pluralizam različitih političkih interesa. Također, raspravlja se o značenju imena Gozd, Alpes ferrae Tome Arhiđakona, kao i o pojavi posebnih tipova naušnica bikoničnih, odnosno ovalnih jagoda u XI. stoljeću, ograničenih na područje rijeka Sane i Krke. Sve te činjenice približit će nas mjestu pogibije kralja Petra u tim sjevernim krajevima, najbližim preko Krke i Miljevaca moru, kao i zemljopisno središnjim hrvatskim prostorima.

Sl. 1. Starohrvatske nekropole

Mjesto pogibije kralja Petra (Svačića) i gubitak hrvatske državne samostalnosti jedno je od najvažnijih pitanja hrvatske historiografije koje je zanimalo mnoge autore, ne samo u Hrvatskoj, nego i u susjednim zemljama. Odgovori su, kako ćemo vidjeti, bili preširoki i preopći i obično nisu obuhvaćali rezultate drugih struka: danas je međutim to neophodni dio svake metode i samo oni daju dobre i dugoročnije zaključke. Stoga je svako preispitivanje ranijeg dobrodošlo, jer se često i u već poznatoj građi mogu pronaći novi elementi za raspravu. Upravo takve nove analize pronašli smo u sljedećem radu.

Povjesničar Lujo Margetić relativno je nedavno u jednom svom tekstu pretpostavio da naziv Mezija u tituli mađarskog kralja Ladislava iz 1091. godine u pismu montekasinskom opatu Oderiziju, koju je on samo jedamput koristio – ali s dva spomena u tekstu, ne znači područje današnje Srbije - rimske Mezije kako se do tada mislilo, no gdje tada nema Mađara, već da bi taj naziv mogla biti Medija što je Medija provincija Anonima Ravenatskog iz njegove geografije nastale oko 700. g. (1997., 212; 2005., 39-40). Ona bi označavala, manjim ili većim dijelom, raniju antičku provinciju Saviju, dijela možda samo od otprilike Ljubljane (*Atamine*) do Siska, ako su to uopće Anonimove Sikke, kako misli antičar J. Šašel (1970.-71., Sl. 1). M. Šašel Kos međutim u svojim recentnim istraživanjima (2002., 373, 382), a na temelju jednog novog natpisa kod Vrhlike,

Sl. 3. Povijesna rudišta na području Mezeja (Basler 1972./1973.)

oko Sanskog Mosta i Ključa te dalje do Plive i Vrbasa, kako donosi istraživač tih krajeva Ivo Bojanovski, te da je po velični svoje populacije i kasnijem rimsko-dobnom broju teritorijalnih dekurija odmah do Delmata (1988., 266-278, 284-287) (Sl. 2). Njihova zemlja - *i šire od nje* - bi dakle mogla biti Mezija, kao što je zemlja Delmata - *i šire od njih* - Dalmacija. Korištenje antičkih pojmova u ranom srednjem vijeku za hrvatska područja umjesto tadašnjih suvremenih poznato je još od Izidora Seviljskog, *Annales regni Francorum*, poznatog europskog teologa Saksonca Gotšalka, Alfreda Velikog, Porfirogeneta i mnogih drugih (Matijević Sokol – Sokol, 2005., 21, 32).

* * *

Drugi značajni problem povijesne topografije jest ubikacija mjesta pogibije kralja Petra 1097., ili 1100. godine (prema novim Margetićevim istraživanjima, 2005., 45-50). Naziv "Peturgoz" za to mjesto prvi spominje tzv. Anonim Bele III. koncem XII. stoljeća. On u svojoj kronici kaže da su mađarske vojskovođe Bulču i ostali na povratku nakon zauzimanja Splita (sic!), prije nego što ih je Oton Veliki pobijedio na Leškom polju 955. g., prešli Kupu i zauzeli "Zabrag, Posagu i Vlko", a u tim okvirima spominje se i gornji naziv "Petrov G(v)oz(d)" (Klaić 1903., 3), kojeg bi po opisu prešli s vojskom. Prema navedenim imenima vođa događaj bi se mogao datirati sredinom X. stoljeća, no kronika je opće kritički

ocijenjena kao nepouzdana, jer različite vremenske slojeve brka, smješta istodobno ili izmišlja, pa tako i rečeni toponim i tzv. zauzimanje Splita koji su mogli nastati samo poslije konca XI., smješta u sredinu X. stoljeća. Nakon njega, potkraj XIII. stoljeća, Šimun de Keza u svom djelu *Gesta Hungarorum* (napisano između 1282.-1285.) spominje mjesto pogibije kralja Petra i navodi ga kao "Patur Gozdia", a jedini navodi kao njegovu prijestolnicu Knin (N. Klaić 1971., 47). Splitski kroničar Toma Arhiđakon u istom stoljeću spominje "Alpes ferrae", mjesto gdje graniče splitska i zagrebačka biskupija (Perić, Matijević Sokol, Katičić, 2003., 64, 84), a kao područje koje je u početku osvojio Ladislav navodi: "... čitavu zemlju od rijeke Drave do planina koje se zovu Željezne". Već ranije smo utvrdili da se prostor rimske provincije Panonije Savije poklapa s područjem zagrebačke biskupije (Sokol 1990., 194), što znači da prema jugu graniči s antičkom Dalmacijom, a koja bi išla gore opisanim područjem.

Temeljem iznesenog ovdje se dalje postavlja više pitanja:

Gdje se nalazi Petrov G(v)ozd ?

Gdje se nalaze Alpes ferrae ?

Gdje je stvarno poginuo kralj Petar ?

Raščlanimo li etimološki oba oblika mogla bi se, u kontekstu s drugim činjenicama, pronaći određena rješenja. Tako bi u riječi *gozd* mogli vidjeti staro praslavensko značenje riječi *drvo*, *šuma* (Skok 1978., I. knjiga) kako se to dosada uglavnom tumačilo, no ako to povežemo s nazivom *Alpes ferrae* koje se spominju u istom kontekstu zbivanja borbi s Mađarima, mogućnosti se značajno mijenjaju. Riječ *gozd* ili *gvozd* može naime imati i drugo značenje: gvozdeno tj. željezno - izraz koji prema Skoku nemaju drugi jezičnoslavenski narodi (Skok, isto), a izveden je iz gornjeg značenja i vremenski nešto mlađi. Otud podrijetlo imena mjesta Gvozdansko na Zrinskoj gori, gdje su se nalazili važni rudnici željeza (i srebra) u srednjem vijeku te kovanica novca obitelji Zrinski. Spomenuti rudonosni slojevi nastavljaju se u puno većem opsegu dalje preko Une prema Japri, Ljubiji i - *nota bene* - rijeci **Željeznici**, Šipovu i Jajcu do Vrbasa, rudištima osobito važnim u protohistorijsko (nalazi novca iz III.-II. st. prije Krista; Basler 1972./1973., 261-269) (Sl. 3), i antičko doba (Kasiodor ih spominje još u Teodorihovo vrijeme VI. st., zatim nalazi novca Justinijana i Foke do početka VII. st.; Škegro 1999., 18-35, 39) s još danas vidljivim ogromnim stoljetnim, a po svemu sudeći i tisućljetnim nakupinama šljake koje iznose više od 2,000.000 tona, a sadrže do 50% željeza (!); prema također Bojanovskom (1988., 273-284). Povijesni rimski rudnici imali su u antičko doba status državnih, tj. carskih imanja, za razliku od onih na drugoj strani u dolini Drine srebreničkih, koji su bili municipalnog karaktera (isti, 281); *per analogiam*, taj bi status mogli imati i u starohrvatsko doba: dakle bili bi državni i kraljevski. Što bi dodatno osvijetlilo mogući interes i pojavu kralja Petra, ali i Ladislava, baš ovdje. Oni su se zatim nastavili koristiti u srednjovjekovno i tursko doba, pa u Ljubiji sve do danas. Uzmemo li podatak da su u srednjem vijeku na istočnoj strani današnje Petrove Gore pre-

ma Gvozdanskom (!) postojali tek manji noviji rudnici željeza (Gunjača 1978., 133), a da je Ljubija sasvim u blizini Sanskoga Mosta prema već spominjanom jednom od središta Mezeja, te povežemo li te dvije činjenice: G(v)ozd(eno) i *Alpes (Mons) ferrae* - tj. željezne, s Ladislavovom Mezijom (a u tim je prostorima, vidimo, boravila velika antička grupacija Mezeja) mogli bi dobiti približno mjesto hrvatsko-ugarskih borbi, pogibije posljednjeg hrvatskog kralja Petra, ali i motive zašto se sve to vjerojatno baš tu odigralo: željezo je strateška sirovina i novac, a novac je vlast. Ladislav u istom dokumentu spominje da će dati *bogate posjede* montekasinskom opatu Oderiziju upravo u Meziji, a također u Sklavoniji i Ungariji; isto tako u tom dokumentu ne spominje se *Regnum Croatiae i Dalmatiae*. Mezija bi, sa sjevernim dijelom i u Panoniji, zapravo bila između te dvije nekadašnje rimske provincije, na neki način ih povezujući, a dileme o pripadnosti Mezeja postojale su još u antičko doba (Bojanovski 1988., 266).

Čitav gornji prostor smješten je na poznatoj kapitalnoj antičkoj, pa zatim srednjovjekovnoj komunikaciji Salona - KNIN - *SISCIA* - *Carnuntum* (kod Beča; Bojanovski 1988., 281). U *Annales regni Francorum* za 821. godinu tu je negdje Ljudevitov put prema jugu iz Siska, odnosno osovina sjever-jug koja dolinom rijeke Sane ide samim središtem hrvatske države. Upravo tu, jer su se tu nalazila i vjerojatna kraljevska državna imanja kao u rimsko doba, a opet ne tako daleko južno - zapravo relativno blizu Knina u kojem je kralj Petar stolovao (Šišić 1925., 612-623), trebalo bi tražiti mjesto hrvatsko-ugarskog sukoba, možda negdje u blizini današnjeg Prijedora. Njegovo ime je u predtursko doba prema rasporedu hrvatskih dijalekata moralo glasiti Pridor, ili Predor (Moguš 1978.), a u širem smislu: prolaz; ako ne znači *pred/v/or*. Na ovom riječnom dolinom suženom "ulazu" prema jugu on se odista nalazi, desetak kilometara sjevernije od danas najvećeg aktivnog rudnika gvožđa-željeza u ovom dijelu Europe, u Ljubiji, u podnožju Majdanske (turcizam u značenju: rudničke) planine, a sasvim u blizini velike istražene starohrvatske nekropole Gomjenice – Baltine bare, te južnije kasnosrednjovjekovnog groblja i crkve u Ališićima. Također, jedan zanimljiv dokument iz 1269. godine opisuje granice župa Dubica i Vrbas, te između donje Une i donjeg Vrbasa (upravo oko) oko Prijedora, prema do danas sačuvanim toponimima, registrira postojanje nekog **Gvozda** (Gunjača 1978., 121). Takvih toponima ima po istom autoru i drugdje, no, ovdje su dio i dopunjuju gornji kontekst.

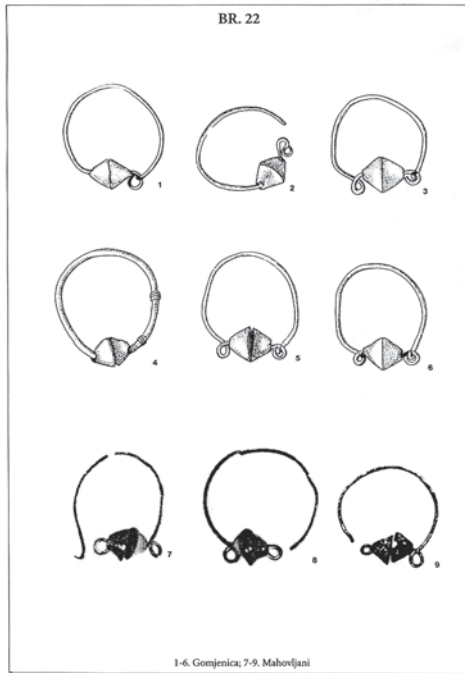
* * *

Područje južno od rijeke Save još je uvijek relativno slabo istraženo područje, a takvim će još dugo, dugo ostati. Naše razmatranje obuhvaća spomenuti prostor između rijeka Sane (Vrbasa) i Krke, izvan toga u XI. stoljeću na sjeveru nemamo sustavno istraživanih starohrvatskih nekropola. Od zapada prema istoku tu su spomenute Gomjenica i Ališići kod Prijedora, Klačnice kod Banja Luke, zatim sjeverno uz Vrbas Petoševci, Mahovljani i Junuzovci (Sokol 2006.). U zemljopisnom smislu prevladava prostor velikih i dugih riječnih dolina koje izvire u Dinaridima.

Ne tako visoko, ali dosta dugo gorje Kozare daje tom području dodatne elemente u traganjima za naseljima toga doba, koja međutim još nisu otkrivena. Oblast potkozarja i Sane će potkraj XI. stoljeća većinom ući u novoosnovanu Zagrebačku biskupiju, odnosno dobrim dijelom u njezin kasniji dubički arhiđakonot (Klaić 1976., 347-348) i upravo će tu prema jugu **graničiti** sa splitskom biskupijom. Poslije vojnog i političkog smirivanja situacije u Panoniji u drugoj polovini X. stoljeća nakon uspješnih borbi hrvatskog kralja Tomislava (Ljetopis popa Dukljana, Peričić 1991., 258) i stalnog prisustva hrvatske vojske u Slavoniji (Margetić 2002., 49) te na Zapadu cara Otona I., kojima je potpuno slomljena mađarska vojna moć (Slovinje oko 924.; Augsburg 955.), stanje se u razmatranom području normalizira i tada u njemu počinje novi ciklus razvoja. Prvenstveno se to najbolje vidi u utemeljenju gornjih, posve novih grobišta koja ranije nisu postojala, što u stanovitom opsegu mora značiti i naselja.

Praćenjem razvoja materijalne kulture - "artes minores" - u grobljima koja smo spomenuli, zamjećujemo da se čitav niz tih nekropola zasniva upravo u doba oko ili iza sredine X. stoljeća i sva će ona, osim Mahovljana koje je nešto mlađe, u punom opsegu ući u XI. stoljeće. Doba desetog, kao i ranije dijela devetog stoljeća, ujedno će biti vrijeme najvećeg uspona materijalne kulture u starohrvatskim grobljima, što taj nakit čini u raščlambi rečenog korpusa unutar cjelokupnog fundusa nekropola količinom, likovnom koncepcijom i ljepotom, a većinom i suvremenim tehnikama, posebnim (Sokol 1997.).

Prema porijeklu nalaza, a to je u najvećem broju nakit-naušnice i zatim prstenje, prevladavaju nalazi hrvatskoprimorske i hrvatskobjelobrdske kulturne skupine, bez primjetnijih vanjskih utjecaja drugih kultura. Na dijelu navedenih grobišta: Gomjenici, Klačnicama, Petoševcima i Junuzovcima (koja je zemljanim radovima razorena nekropola) najstariji nakit pripada primorskom faciesu, dok groblje u Mahovljanima pripada uglavnom bjelobrdskom izrazu starohrvatske materijalne kulture. Sve te nekropole, koje vremenski nejednako započinju većinom tijekom X. stoljeća, osim Petoševaca ujednačeno se gase negdje na prijelomu XI. i početku XII. stoljeća. Taj proces nije međutim izvorno politički upravljani, on je dio jednog europskog reformnog pokreta crkve tijekom kojeg se potkraj XI. stoljeća širem Europe pristupa formiranju pravog župskog sustava *u prostoru*, u kojem prema Franzenu (1988., 162) svećenik napušta zajednicu u većem centru gdje živi sa svećenicima uz biskupa i dolazi u lokalnu zajednicu; sustav kakav ostaje sve do danas. Upravo tad se napuštaju groblja bez sakralnog objekta i smještaju tamo gdje ga je bilo, ili ga se izgradilo: u južnoj Hrvatskoj to su nekropole tipa Kašić-Greda/Mravince, u Posavini gore spomenute, u Podunavlju Vukovar-Lijeva bara i eponimno Bijelo Brdo. U Karnioli, današnjoj Sloveniji, to su ona tipa Bled-Pristava II, dok su to u Mađarskoj groblja poput Halimbe i Majš. U Panoniji taj će proces svojim odlukama poduprijeti Koloman i Bela II. (1131.-1141.; da se obvezatno napuste grobišta bez crkvenog objekta, prema Franzenovoj reorganizaciji prvobitnih župa /Franzen 1988., 162/; te

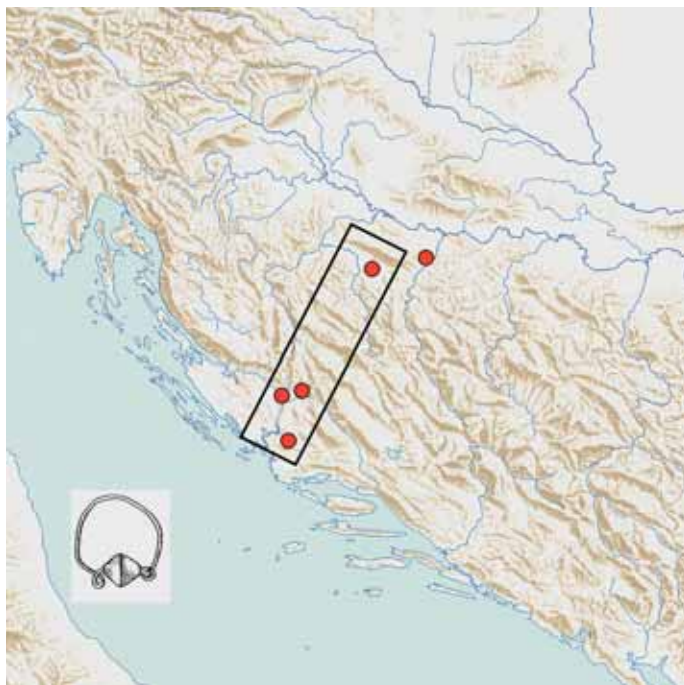

Sl. 4. Jednojadodne naušnice bikoničnih jagoda, (Sokol, 2006.)

Sl. 5. Jednojadodne i trojadodne naušnice bikoničnih jagoda, Gomjenica (Miletić, 1966./67.)

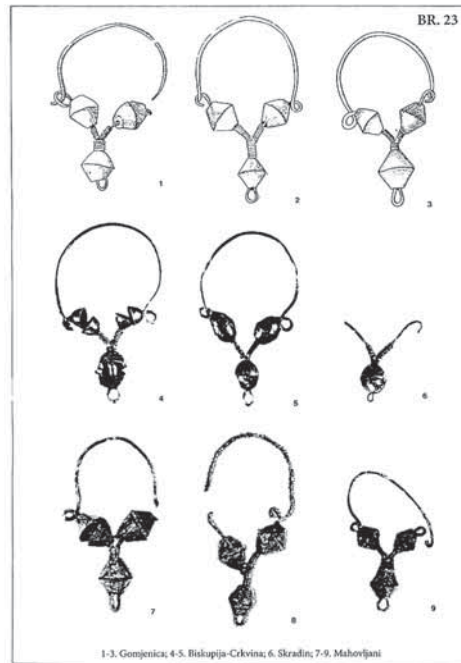
Kolomanovoj uredbi o pokapanju uz crkve, Tomičić 1999., 48), kada on ulazi u svoju konačnu fazu, jer u završnim dijelovima ukapanja na istovremenim mađarskim nekropolama tipa Halimba (Török 1962.) i Majš (Kiss 1983.) uglavnom nalazimo novce do početnog XII. stoljeća, dok su najbrojniji upravo oni iz prethodnog XI.-og. Tog u prometu rabljenog novca, vrlo je važno, uopće nema u prostoru između Drave, Save te apsolutno južno od nje. Zanimljivi su nalazi razbijenih, nekompletnih dijelova odjeće staromađarskog podrijetla u Petoševcima iz prve polovine X. stoljeća, protumačive kao ratni plijen iz uspješnih obrambenih borbi, a davani djeci, jer to nije nošnja odraslih Hrvata pa s njom nisu ni bili pokopani (Sokol 2006., 87). Oni svjedoče o ranim kontaktima Hrvata i Mađara pod nepovoljnim okolnostima. Njih će potom, što je dosad bilo nepoznato, a u tri *suвременa* vrela otkriva ih Margetić (2000., 49), zamijeniti koalicijski odnosi pod vodstvom Hrvata, koji u ratne operacije za izgon Bugara iz istočnih prostora "nakon smrti cara Simeona" († 927), utjeruju osim Mađara i druge narode: "Hrvati i ostali" (Georgije Monah, CSHB 904 te Simeon Magistar, 740), zatim "Hrvati, Mađari i ostali" (Teofanov nastavljaj, CSHB 357; itd.). Iza toga će slijediti dug i kontinuiran razvoj koji, kako smo vidjeli iz predstavljenog kompleksa nekropola i materijalne kulture, neće poremetiti prijelomni događaji krajem XI. i početkom XII. stoljeća, već će se razvoj neprekinuto nastaviti

Sl. 6. Karta rasprostiranja

dalje. Tomu će osobito doprinijeti i osnivanje Zagrebačke biskupije, gdje dokumenti sada pokazuju da praktički sva naselja koja se spominju u XII. stoljeću na najvećem dijelu prostora postoje i danas.

Ono što materijalno posebno veže po toj zemljopisnoj osi sjeverno peripanonsko-dinarsko, uz kninsko i šibensko područje, kao još jedna zanimljiva, arheološka poveznica, je u XI. st. pojava unikatanih oblika jednojagodnih (Sl. 4-6), (Sokol, II. hor./III. faza-br."22"; 2006., 268-270) te trojagodnih (Sl. 7-8), (Sokol, II. hor./III. faza-br. "23") bikoničnih jagoda naušnica u "Y" obliku, debelih stijenki s kružnim petljama na krajevima i tankom brončanom žicom na obruču između jagoda. Svojim posebnim izgledom u obliku spomenutog slova te s bikoničnim jagodama debelih stijenki, u prostorima između Alpa, Jadrana i Crnog mora jedinstvena su pojava, koja uspostavom zajedničke ugarsko-hrvatske krune, neće doživjeti dalji razvoj. Kao da su se pogibijom Petra (Svačića) i one ugasile. Nalaze se na nekropolama smještenim u dolinama spomenutih rijeka Sane i Krke, po osi sjever-jug, a izvan tih prostora nisu nam poznate. Osim Gomjenice i Mahovljana na sjeveru, nađene su u Kninu (Biskupija-Crkvina) i Otonu, zatim u Smrdeljima i Donjem Polju kod Šibenika (sve uopće poznate; Sokol 2006., 271-274). Opisane naušnice rijetke bikonične i "Y" forme nađene samo u ta dva područja, na neki način povezuju ovdje pretpostavljeno mjesto

Sl. 7. Trojagodne naušnice bikoničnih i oblih jagoda "Y" oblika, (Sokol, 2006.)

pogibije Petra Svačića, s miljevačkim (i zemljama zvanim "svačice"?). Kartiranje obaju modela, kako ćemo vidjeti dalje u prilogu, omogućuje nam postavljanje hipoteze, da je razvoj toga nakita, količinski najbrojnijeg upravo na sjeveru, omogućilo jače aktiviranje povijesnih rudišta, nekoć na prostoru starih Mezeja. Time na svojstven način materijalno svjedoče o čvrstim vezama kraja mogućeg podrijetla kralja Petra i onoga na sjeveru gdje je, braneci Hrvatsku i njezina rudišta željeza kao važne ekonomske resurse, oko 1100. godine nesretno poginuo. Koliko se prema izvorima zna, bez opće zemaljske političke podrške (Toma Arhiđakon, 2003., XVII) ispravak tada više nije bio moguć.

Današnja Petrova Gora, toliko zapadno smještena, a njezino ime je novijeg datuma (starije Slatska gora, Gunjača 1978., 138, 154-156), posve je izvan svih za Hrvatsku, pa time i Mađarsku, važnih unutarnjih prometnih pravaca. Poistovjećivanjem Petrova Gvozda pak s Velikom Kapelom kod Modruša, kako je novije mišljenje autora (Gunjača 1978., 192, 200; Raukar 1997., karta), Mađari su vojskom eventualno jedino mogli doći u Vinodol, ili sličnu periferiju države - koja ne bi bila maksimalno branjena, a ne u njezina strateška središta - koja bi bila dobro branjena. Napomenut ćemo na kraju, da će velik dio prostora "Gvozdenih", odnosno "Željeznih brda" u kasnome srednjem vijeku u crkvenom organizacijskom smislu pripasti dubičkom arhiđakonatu Zagrebačke biskupi-

Sl. 8. Karta rasprostriranja

je, koja po Tomi Arhiđakonu († 1268.) kako navodi upravo kod "Alpes ferrae", ali dodajemo i stare davno nestale povijesne pokrajine Mezeja, graniči sa splitskom nadbiskupijom; arhiđakonat "od koga danas ništa ne osta".

Bilješke

- Basler, Đ. (1972/1973), Nalazi novaca iz predrimskog doba u Japri, Glasnik ZM-BiH NS. XXVII/XXVIII, Sarajevo, 261-269.
- Basler, Đ. (1977), Rimski metalurški pogon i naselje u dolini Japre, Glasnik ZM-BiH NS. XXX/XXXI, Sarajevo.
- Bojanovski, I. (1988), Bosna i Hercegovina u antičko doba, Sarajevo.
- Franzen, (1988, /1968/), Pregled povijesti crkve, Zagreb.
- Gunjača, S. (1978), "Gvozd" u ratovima Arpadovaca u Hrvatskoj potkraj XI. stoljeća, Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji IV, Zagreb 99-203.
- Kiss, A. (1983), Baranya megye X-XI századi sírleletei, Budapest.
- Klaić, V. (1903), Povijest Hrvata, Zagreb.
- Klaić, N. (1971), Povijest Hrvata, Zagreb.
- Kos, M. Š. (2002), Mejnik med Akvilejo in Emono, Arheološki vestnik, Ljubljana, 373-382.

- Margetić, L. (1997), Hrvatska država u doba narodnih vladara, u: Rano doba Hrvatske kulture, Hrvatska i Europa, Zagreb, 197-214.
- Margetić, L. (2000), Zagreb i Slavonija, Zagreb-Rijeka.
- Margetić, L. (2005), Odnosi Hrvata i Mađara u ranije doba, Starine, knjiga 63, Zagreb, 1-90.
- Matijević Sokol, M. – Sokol, V. (1999./2005), Hrvatska i Nin u doba kneza Branimira, Zagreb.
- Miletić, N. (1966/67), Slovenska nekropola u Gomjenici kod Prijedora, GZM (A), N. S., XXI-XXII, Sarajevo, 81-154.
- Moguš, M. (1978), Čakavski dijalekt, Zagreb.
- Peričić, E. (1991), Sclavorun regnum Grgura Barskog, Zagreb.
- Rački, F. (1877), Documenta, Zagreb.
- Raukar, T. (1997), Hrvatsko srednjovjekovlje, Zagreb.
- Skok, P. (1978), Etimologijski rječnik, I. knjiga, Zagreb.
- Sokol, V. (1990), Panonija i Hrvati u 9. stoljeću, Izdanja HAD, sv. 14, Zagreb, 193-195.
- Sokol, V. (1997), Arheološka baština i zlatarstvo, Hrvatska i Europa I, Zagreb, 117-145.
- Sokol, V. (2006), Hrvatska srednjovjekovna arheološka baština, Zagreb.
- Šišić, F. (1925), Pregled povijesti hrvatskoga naroda (III. izdanje), Zagreb.
- Šašel, J. (1970-71), Alpes Iuliana, Arheološki vestnik 21-22, Ljubljana, 33-44.
- Škegro, A. (1999), Eksploatacija željeza u Bosni u rimsko doba, Prilozi, 28, Sarajevo, 17-45.
- Török, G. (1962), Die Bewohner von Halimba im 10. und 11. Jahrhundert, Archaeologia Hungarica XXIX, Budapest.
- Toma Arhiđakon (2003), Historia Salonitana, reprint: Povijest salonitanskih i splitskih prvosvećenika; Perić, O., Matijević Sokol, Katičić, R., Split.
- Tomičić, Ž. (1999), Ranosrednjovjekovno groblje u Sv. Jurju u Trnju u Međimurju - prilog datiranju nalazišta, Zagreb, 41-60